

स्त्रियांचे योगदान : भारतीय ज्ञान परंपरेतील दुर्लक्षित इतिहास

प्रा. घाटगे पी. के.

इतिहास विभाग प्रमुख, सावित्रीबाई फुले महिला महाविद्यालय, सातारा.

Corresponding Author – प्रा. घाटगे पी. के.

DOI - 10.5281/zenodo.18709812

सारांश:

भारतीय ज्ञान परंपरा ही हजारो वर्षांच्या सांस्कृतिक, बौद्धिक आणि आध्यात्मिक प्रवासातून विकसित झालेली एक समग्र ज्ञानव्यवस्था आहे. या परंपरेच्या विकासामध्ये स्त्रियांचे योगदान मूलभूत, सर्जनशील आणि बहुआयामी होते. तथापि, पितृसत्तात्मक सामाजिक रचना, वसाहतवादी इतिहासलेखन आणि पुरुषप्रधान ग्रंथपरंपरा यांमुळे स्त्रियांचे ज्ञानात्मक योगदान दीर्घकाळ दुर्लक्षित राहिले. प्रस्तुत संशोधन लेखात भारतीय ज्ञान परंपरेतील स्त्रियांच्या योगदानाचा प्राचीन, मध्ययुगीन आणि आधुनिक कालखंडांच्या संदर्भात सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे.

प्राचीन वैदिक आणि उपनिषदकालीन परंपरेत गार्गी, मैत्रेयी, लोपामुद्रा यांसारख्या स्त्री विदुषींनी आत्मा-ब्रह्म संकल्पना, ज्ञान आणि मोक्ष यांवर गंभीर तत्त्वचिंतन केले. मध्ययुगीन काळात भक्ती चळवळीतील स्त्री संतांनी लोकभाषेच्या माध्यमातून आध्यात्मिक व सामाजिक ज्ञानाचा प्रसार करून भारतीय ज्ञान परंपरेचे लोकशाहीकरण केले. आधुनिक काळात स्त्री शिक्षणाच्या माध्यमातून ज्ञानपरंपरेच्या पुनरुज्जीवनात सावित्रीबाई फुले यांचे कार्य निर्णायक ठरले.

या लेखाचा मुख्य उद्देश म्हणजे भारतीय ज्ञान परंपरेतील स्त्रियांच्या दुर्लक्षित योगदानाचे पुनर्मूल्यांकन करणे आणि इतिहासलेखनात त्यांना केन्द्रीय स्थान देणे हा आहे. स्त्रियांचे योगदान हे भारतीय ज्ञान परंपरेचे परिधीय नव्हे, तर मूलभूत आणि संरचनात्मक अंग असल्याचे हे संशोधन अधोरेखित करते.

प्रस्तावना:

भारतीय ज्ञान परंपरा ही केवळ तात्त्विक किंवा धार्मिक विचारांची परंपरा नसून ती समाजाच्या दैनंदिन जीवनाशी, निसर्गाशी आणि मानवी मूल्यांशी निगडित अशी समग्र ज्ञानव्यवस्था आहे. या ज्ञानव्यवस्थेच्या निर्मिती, संवर्धन आणि प्रसारामध्ये स्त्रियांचे योगदान मूलभूत स्वरूपाचे होते. तथापि, इतिहासलेखनाची परंपरा प्रामुख्याने पुरुषप्रधान राहिल्यामुळे स्त्रियांचे ज्ञानात्मक योगदान दीर्घकाळ दुर्लक्षित राहिले. भारतीय इतिहासाच्या अभ्यासात राजकीय घटना, युद्धे आणि राजे-महाराजे यांना प्राधान्य

देण्यात आले; परंतु ज्ञाननिर्मितीत सहभागी असलेल्या स्त्रियांचे योगदान दुय्यम ठरवले गेले.

प्राचीन भारतात स्त्रिया शिक्षण, तत्त्वज्ञान, वैद्यक, काव्य, लोकज्ञान आणि आध्यात्मिक साधना या क्षेत्रांत सक्रिय होत्या. वेदिक काळातील गार्गी आणि मैत्रेयी यांसारख्या विदुषींनी आत्मा-ब्रह्म संबंधांवर गंभीर तत्त्वचिंतन केले. मध्ययुगीन काळात भक्ती चळवळीतील स्त्री संतांनी लोकभाषेतून आध्यात्मिक आणि सामाजिक ज्ञान समाजाच्या तळागाळापर्यंत पोहोचवले. आधुनिक काळात स्त्री शिक्षणाच्या माध्यमातून भारतीय ज्ञान परंपरेचे

पुनरुज्जीवन घडवून आणण्यात सावित्रीबाई फुले यांचे योगदान ऐतिहासिक ठरले.

या संशोधन लेखाचा उद्देश म्हणजे भारतीय ज्ञान परंपरेतील स्त्रियांच्या योगदानाचा कालानुक्रमे अभ्यास करणे, त्या योगदानाचे स्वरूप स्पष्ट करणे आणि इतिहासातील त्यांच्या दुर्लक्षित भूमिकेचे पुनर्मूल्यांकन करणे होय. स्त्रियांचे योगदान हे भारतीय ज्ञान परंपरेचे परिधीय नसून केन्द्रीय अंग आहे, हे अधोरेखित करणे ही आजच्या इतिहासलेखनाची गरज आहे (Altekar, 1956; चक्रवर्ती, 2006).

भारतीय ज्ञान परंपरा (Indian Knowledge Systems) ही संकल्पना व्यापक अर्थाने विचार केल्यास भारतात विकसित झालेल्या सर्व ज्ञानप्रणालींचा समावेश करते. यामध्ये वेद, उपनिषद, पुराणे, आयुर्वेद, योग, गणित, खगोलशास्त्र, कृषीज्ञान, स्थापत्य, लोकपरंपरा आणि मौखिक ज्ञान यांचा अंतर्भाव होतो. ही परंपरा अनुभवाधारित, नैतिक मूल्यांवर आधारित आणि निसर्गाशी सुसंवादी आहे. ज्ञान ही केवळ बौद्धिक संपदा नसून ती जीवनपद्धती म्हणून स्वीकारली गेली, हे भारतीय ज्ञान परंपरेचे वैशिष्ट्य आहे.

या ज्ञान परंपरेमध्ये स्त्रियांचे स्थान दुय्यम नव्हते. वैदिक ग्रंथांमध्ये स्त्रियांचा उल्लेख यज्ञकर्म, अध्ययन आणि तत्त्वचर्चांमध्ये सहभागी म्हणून आढळतो. गुरुकुल पद्धतीत काही स्त्रिया ब्रह्मवादिनी म्हणून संपूर्ण जीवन ज्ञानार्जनासाठी समर्पित करत असत, तर काही सद्यःस्नाता म्हणून गृहस्थ जीवन स्वीकारत असत (Altekar, 1956). यावरून स्त्रियांना ज्ञानप्राप्तीचा सैद्धांतिक अधिकार होता, हे स्पष्ट होते.

मात्र उत्तरकालीन सामाजिक बदल, वर्णव्यवस्थेचे कडक रूप आणि पितृसत्तात्मक मूल्ये यांमुळे स्त्रियांचे ज्ञानक्षेत्रातील स्थान मर्यादित झाले. वसाहतकालीन

इतिहासलेखनात भारतीय ज्ञान परंपरेचे अवमूल्यन झाले आणि स्त्रियांचे योगदान जवळजवळ अदृश्य ठरले. त्यामुळे आज भारतीय ज्ञान परंपरेचा अभ्यास करताना स्त्रियांचे योगदान स्वतंत्रपणे अधोरेखित करणे आवश्यक ठरते.

भारतीय ज्ञान परंपरा : संकल्पना व स्वरूप:

भारतीय ज्ञान परंपरा (Indian Knowledge Systems) ही संकल्पना व्यापक अर्थाने विचार केल्यास भारतात विकसित झालेल्या सर्व ज्ञानप्रणालींचा समावेश करते. यामध्ये वेद, उपनिषद, पुराणे, आयुर्वेद, योग, गणित, खगोलशास्त्र, कृषीज्ञान, स्थापत्य, लोकपरंपरा आणि मौखिक ज्ञान यांचा अंतर्भाव होतो. ही परंपरा अनुभवाधारित, नैतिक मूल्यांवर आधारित आणि निसर्गाशी सुसंवादी आहे. ज्ञान ही केवळ बौद्धिक संपदा नसून ती जीवनपद्धती म्हणून स्वीकारली गेली, हे भारतीय ज्ञान परंपरेचे वैशिष्ट्य आहे.

या ज्ञान परंपरेमध्ये स्त्रियांचे स्थान दुय्यम नव्हते. वैदिक ग्रंथांमध्ये स्त्रियांचा उल्लेख यज्ञकर्म, अध्ययन आणि तत्त्वचर्चांमध्ये सहभागी म्हणून आढळतो. गुरुकुल पद्धतीत काही स्त्रिया ब्रह्मवादिनी म्हणून संपूर्ण जीवन ज्ञानार्जनासाठी समर्पित करत असत, तर काही सद्यःस्नाता म्हणून गृहस्थ जीवन स्वीकारत असत (Altekar, 1956). यावरून स्त्रियांना ज्ञानप्राप्तीचा सैद्धांतिक अधिकार होता, हे स्पष्ट होते.

मात्र उत्तरकालीन सामाजिक बदल, वर्णव्यवस्थेचे कडक रूप आणि पितृसत्तात्मक मूल्ये यांमुळे स्त्रियांचे ज्ञानक्षेत्रातील स्थान मर्यादित झाले. वसाहतकालीन इतिहासलेखनात भारतीय ज्ञान परंपरेचे अवमूल्यन झाले आणि स्त्रियांचे योगदान जवळजवळ अदृश्य ठरले. त्यामुळे आज भारतीय ज्ञान परंपरेचा अभ्यास करताना स्त्रियांचे योगदान स्वतंत्रपणे अधोरेखित करणे आवश्यक ठरते.

प्राचीन भारतातील स्त्रियांचे ज्ञानात्मक योगदान:

प्राचीन भारतात स्त्रियांनी ज्ञाननिर्मितीत सक्रिय सहभाग घेतल्याचे अनेक पुरावे उपलब्ध आहेत. ऋग्वेदातील काही सूक्ते स्त्री ऋषींनी रचलेली आहेत. लोपामुद्रा, वाक् अंबृणी, घोषा यांसारख्या स्त्री ऋषींची नावे वेदांमध्ये आढळतात. उपनिषदकालीन तत्त्वज्ञानात गार्गी आणि मैत्रेयी यांचे योगदान विशेष उल्लेखनीय आहे. गार्गीने राजा जनकाच्या सभेत याज्ञवल्क्यांशी केलेली तत्त्वचर्चा स्त्रियांच्या बौद्धिक क्षमतेचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे (Olivelle, 1998).

या विदुषींनी आत्मा, ब्रह्म, मोक्ष आणि ज्ञान यासंबंधी मूलभूत प्रश्न उपस्थित केले. मैत्रेयीने “धनामुळे अमरत्व मिळते का?” असा प्रश्न विचारून आध्यात्मिक मूल्यांची पुनर्व्याख्या केली. या चर्चा भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या केंद्रस्थानी आहेत. यावरून स्पष्ट होते की स्त्रिया केवळ ज्ञान ग्रहण करणाऱ्या नव्हत्या, तर ज्ञाननिर्मिती करणाऱ्या विचारवंत होत्या.

तथापि, नंतरच्या धर्मशास्त्रीय ग्रंथांमध्ये स्त्रियांच्या ज्ञानस्वातंत्र्यावर निर्बंध आले. त्यामुळे प्राचीन काळातील स्त्री विदुषींचे योगदान कालांतराने दुर्लक्षित झाले. तरीही उपलब्ध ग्रंथसंपदा आणि संशोधनातून हे स्पष्ट होते की भारतीय ज्ञान परंपरेच्या प्रारंभिक टप्प्यात स्त्रियांचे स्थान महत्त्वाचे होते (अल्टेकर, १९५६).

मध्ययुगीन काळ : भक्ती चळवळ आणि स्त्री ज्ञानपरंपरा:

मध्ययुगीन भारतात भक्ती चळवळीने ज्ञानपरंपरेला नवे स्वरूप दिले. या काळात स्त्री संतांनी लोकभाषेतून आध्यात्मिक आणि सामाजिक ज्ञानाचा प्रसार केला. मीराबाई, अक्का महादेवी, जनाबाई यांसारख्या संत स्त्रियांनी

काव्याच्या माध्यमातून भक्ती, समता आणि आत्मज्ञानाचा संदेश दिला. या स्त्रियांचे ज्ञान हे ग्रंथकेंद्रित नसून अनुभवकेंद्रित होते, जे लोकज्ञानाचा महत्त्वाचा भाग मानले जाते. भक्ती चळवळीतील स्त्री संतांनी जात, लिंग आणि वर्गभेदांना आव्हान दिले. त्यांनी ज्ञानाला केवळ अभिजन वर्गापुरते मर्यादित न ठेवता सामान्य जनतेपर्यंत पोहोचवले. यामुळे भारतीय ज्ञान परंपरेचे लोकशाहीकरण झाले. इतिहासलेखनात या योगदानाला अनेकदा “भक्ती साहित्य” म्हणून मर्यादित केले गेले; परंतु प्रत्यक्षात ते सामाजिक-ज्ञानात्मक परिवर्तन होते (चक्रवर्ती, 2006).

आधुनिक काळ : स्त्री शिक्षण आणि ज्ञानपरंपरेचे पुनरुज्जीवन:

आधुनिक भारतात स्त्री शिक्षणाच्या माध्यमातून भारतीय ज्ञान परंपरेचे पुनरुज्जीवन घडून आले. या संदर्भात सावित्रीबाई फुले यांचे कार्य अत्यंत महत्त्वाचे आहे. त्यांनी 1848 मध्ये मुलींसाठी शाळा सुरू करून ज्ञानप्राप्तीचा मार्ग खुला केला. शिक्षण हे सामाजिक मुक्तीचे साधन आहे, ही भूमिका त्यांनी प्रत्यक्ष कृतीतून मांडली.

सावित्रीबाई फुले यांच्या कार्यामुळे स्त्रिया शिक्षण, लेखन आणि सामाजिक सुधारणांमध्ये सक्रिय झाल्या. यामुळे भारतीय ज्ञान परंपरेला समतावादी अधिष्ठान प्राप्त झाले. आधुनिक काळातील स्त्री विचारवंतांनी इतिहास, समाजशास्त्र आणि शिक्षण क्षेत्रात स्त्री दृष्टिकोन (Feminist Perspective) विकसित केला, जो आजच्या भारतीय ज्ञान प्रणालीचा अविभाज्य भाग आहे (Deshpande, 1991).

निष्कर्ष:

प्रस्तुत संशोधनातून असे स्पष्ट होते की भारतीय ज्ञान परंपरेचा इतिहास हा केवळ पुरुष विद्वानांचा किंवा राजकीय सत्तांचा इतिहास नसून त्यामध्ये स्त्रियांचे योगदानही

तितकेच महत्वाचे आणि प्रभावी आहे. प्राचीन भारतातील वैदिक व उपनिषदकालीन विदुषींनी तत्त्वज्ञानाच्या मूलभूत प्रश्नांवर विचारमंथन करून ज्ञाननिर्मितीची प्रक्रिया समृद्ध केली. मध्ययुगीन काळातील स्त्री संतांनी भक्ती चळवळीच्या माध्यमातून ज्ञानाला अभिजन वर्गाच्या चौकटीतून बाहेर काढून सामान्य जनतेपर्यंत पोहोचवले. आधुनिक काळात स्त्री शिक्षण आणि सामाजिक सुधारणांच्या माध्यमातून भारतीय ज्ञान परंपरेला समतावादी अधिष्ठान देण्यात आले. तथापि, इतिहासलेखनातील पितृसत्तात्मक दृष्टिकोनामुळे या योगदानाचे योग्य मूल्यमापन झाले नाही. स्त्रियांचे ज्ञान हे अनेकदा 'पूरक' किंवा 'दुय्यम' स्वरूपाचे मानले गेले. हे संशोधन स्पष्टपणे दर्शवते की स्त्रियांचे योगदान भारतीय ज्ञान परंपरेच्या काठावरचे नसून तिच्या केंद्रस्थानी आहे. भारतीय ज्ञान प्रणालीचा समग्र आणि न्याय्य अभ्यास करण्यासाठी स्त्री दृष्टिकोनाचा (Feminist Historical Perspective) समावेश करणे अपरिहार्य आहे.

आजच्या उत्तर-जागतिकीकरण आणि भारतीय ज्ञान परंपरेच्या पुनरुज्जीवनाच्या संदर्भात स्त्रियांच्या ऐतिहासिक योगदानाचे पुनर्मूल्यांकन अधिक महत्वाचे ठरते. हे पुनर्मूल्यांकन केवळ भूतकाळ समजून घेण्यासाठी नव्हे, तर भविष्यात समतावादी, सर्वसमावेशक आणि लोककेंद्रित ज्ञानपरंपरा घडवण्यासाठी आवश्यक आहे. त्यामुळे "स्त्रियांचे योगदान : भारतीय ज्ञान परंपरेतील दुर्लक्षित

इतिहास" हा विषय केवळ ऐतिहासिक संशोधनाचा नाही, तर समकालीन बौद्धिक आणि सामाजिक चर्चेचा केंद्रबिंदू ठरतो.

संदर्भ:

1. Altekar, A. S. (1956). *The Position of Women in Hindu Civilization*. Motilal Banarsidass.
2. Olivelle, P. (1998). *The Early Upanishads*. Oxford University Press.
3. Chakravarti, U. (2006). *Gendering Caste*. Stree Publications.
4. Deshpande, G. P. (Ed.). (1991). *Selected Writings of Jotirao Phule*. Oxford University Press.
5. चक्रवर्ती, उमा. (2008). *स्त्रीवादी इतिहासलेखन*. स्त्री विद्या प्रकाशन.
6. देशपांडे, ग. पां. (संपा.). (1991). *महात्मा फुले समग्र वाङ्मय*. महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ.
7. अल्टेकर, अ. स. (मराठी अनुवाद). *हिंदू संस्कृतीतील स्त्रियांचे स्थान*.